

ERWIN WALDSCHÜTZ - IN MEMORIAM

*Docent Erwin Waldschütz (1948-1995) pôsobil ako vysokoškolský učiteľ na Katedre filozofie Viedenskej univerzity. Jeho vedecká a pedagogická práca sa zameriavala predovšetkým na problematiku stredovekej filozofie v jej širšom kontexte. Bol iniciátorom spoločného projektu slovenských a rakúskych filozofov, historikov a umenovedcov po novembri 1989, ktorý vyvrcholil vydaním spoločného zborníka *Jenseits den Grenzen* (Viedeň 1992). Inicioval projekt vzájomnej spolupráce Katedry filozofie a dejín filozofie Univerzity Komenského a Inštitútu filozofie Viedenskej univerzity a zároveň sa aktívne podieľal na jeho vedení.*

Rád navštevoval Bratislavu a vždy sa sem vracal ako do domáceho prostredia. Je spoluautorom stredoškolskej učebnice dejín filozofie a ako hosťujúci profesor prednášal dejiny stredovekej filozofie aj na Katedre filozofie a dejín filozofie Univerzity Komenského v Bratislave, čím významnou mierou prispel k rozšíreniu záujmu o stredovekú kultúru a k rozšíreniu možnosti štúdia tejto časti dejín filozofie. Žiaľ, predčasná smrť, ktorá ho vytrhla z našich radov, mu zabránila realizovať mnoho ďalších ideí a plánov, nielen v oblasti ďalšej rakúsko-slovenskej spolupráce...

*Štúdia Etika ako filozofia praxe? (Čo môže a chce filozofia dnes), ktorú uverejňujeme, je časťou dosiaľ nezverejnenej práce *Welche Rolle spielt Philosophie in einer "Entscheidungsgesellschaft"*? (*Was kann und soll heute Philosophie?*) z jeho pozostalosti. Redakcia časopisu *Filozofia* pripravuje zároveň uverejnenie jej ďalších dvoch voľne nadväzujúcich častí na pokračovanie. Prácu publikujeme so súhlasom pozostalých.*

Peter Zigman

ETIKA AKO FILOZOFIA PRAXE?

(Čo môže a chce filozofia dnes)

†ERWIN WALDSCHÜTZ, Rakúsko

†WALDSCHÜTZ, E.: Ethics as the Philosophy of Religion
FILOZOFIA 51, 1996, No 8, p. 514

From the seventies of this century on we witness an unprecedented development of ethics within the frame of philosophy. The question is, which definition of ethics should be taken as decisive: the descriptive, or the normative one? The paper is concerned with the normativeness of ethics. Attention is paid to a fundamental shift in normative ethics, which becomes evident from its comparison with its earlier conceptions. It is this shift itself, which becomes the subject of discussions together with the key notion "the change of paradigm" as its main characteristics.

1. Filozofia a etika. "Čo sa týka individua, každé je tak či tak *synom svojej doby*; aj filozofia predstavuje svoju dobu zachytenú v myšlienkach." ([1], 26).¹ Túto vetu človek

rád vychutná na jazyku ako jeden z najznámejších Hegelových výrokov. Pri takejto popularizácii sa príliš ľahko prehliada, že sa tento výrok nachádza v predslove k *Základom filozofie práva*. Kto tu očakáva iba obsahy nejakej "právnej filozofie" 20. storočia, bude sa, pravdaže, cítiť veľmi sklamaný. Pretože to, čo tu Hegel ponúka, nie je ani viac, ani menej ako dodatok ku Kantovým "praktickým" spisom², čo opäť neznamená menej než to, že Hegelova filozofia práva zaujíma miesto etiky. V trochu voľnejšej interpretácii možno z toho vyvodit', že filozofia zachytávajúca svoju dobu v myšlienkach sa stáva etikou. V nijakej inej "filozofickej disciplíne" sa nehovorí o vzťahu človeka k "skutočnosti", teda k svetu, k blížnym, k bohu, v takej miere ako v etike. Toto vymedzenie vzťahu na jednej strane a jeho zdôvodnenie na strane druhej je ešte aj dnes prvým obsahom a prvou úlohou etiky. Zdá sa, že filozofia dnes v etike kulminuje - v etike "filozofia" získava praktický aspekt, ak možno pripomenúť význam pojmu "praxis" u starých Grékov.³

Kde inde filozofia predstavuje práve zachytenie svojej doby v myšlienkach, ak nie v etike? V nej nachádza filozofia odpovede na otázky typu: Prečo sa mám v určitých podobných situáciách správať tak alebo inak? Aké rozhodnutia si určité situácie vyžadujú od mňa či od istej skupiny tak, aby zodpovedali konaniu v takejto situácii? A potom: Nakoľko je potrebná predchádzajúca reflexia na to, aby sme neboli takýmto situáciám vydaní napospas, prekvapení a nepripravení, teda bezmocní?

Už v týchto otázkach sa načrtáva roztvárajúca sa priepasť. Od začiatku sa síce ukazuje, že táto priepasť vplyva na etiku a morálku, ale prinajmenšom v jazyku podlieha vo všetkých dobách spájaniu, až splyvaniu, a to až na hranicu synonymity. Samozrejme, prinajmenej so stupňujúcou sa artikuláciou autonómneho subjektu začiatkom často uvádzaného novoveku (vo filozofii sa tým myslí 17. storočie) sa pokladá za nespornú - morálka je potom súborom vzorov, pravidiel, príkázaní atď., je celkom povinností, ktoré viac alebo menej zväzujú život jednotlivca, formujú ho individuálne i spoločensky bez ohľadu na sympatie, želania či záujmy. Tento celok však nemožno chápať v represívnom zmysle, pretože si kladie za cieľ len a len priviesť tento život k istej zmysluplnej jednote.

¹ Podobne na viacerých miestach, napr. in: *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, zv. 18, s. 73 (*Filozofia ako myšlienka svojej doby*).

² V podstate ide o práce *Kritika praktického rozumu*, *Metafyzika mravov a Základy metafyziky mravov*.

³ Aristoteles predstavuje v gréckej tradícii filozofa, ktorý systematicky zastáva delenie filozofie na: "theoria" - tá sa v základnej analýze rozvíja do toho, čo sa odvtedy nazývalo a nazýva "metafyzika"; a "prax" - tá predstavuje jednotný zmysel konania - rozvíja sa opäť do troch aspektov tohto jedného zmyslu (pozri prvú knihu *Etiky Nikomachovej*): ako "prax vo vlastnom zmysle", t.j. ako morálne konanie; ako "poiesis" v umelecko-remeselnom produkovani a ako "techné" v technickom vytváraní. Hoci tieto tri aspekty si vytvorili vlastné pravidlá konania (vytvárania) a riadili sa nimi, posudzovali sa vzhľadom na svoju metafyzickú bázu ("theoria") v pôvodnej súvislosti. Až keď sa neskôr verilo, že konaniu človeka možno odňať metafyzickú bázu (čo je úloha, ktorá si žiada veľa námahy), začali sa aj tieto aspekty rozdeľovať do troch tried konaní.

Etika je naproti tomu zrejme to, čo predtým predstavovala "morálna filozofia", teda akási filozofia morálky alebo "vedecké pestovanie morálky" ([2], 75). Zaoberá sa zdôvodňovaním noriem, spôsobov správania a činov. Jej "predmet" nie je vždy jednoduchý a predovšetkým nie je na prvý pohľad zrozumiteľný. Čím viac sa stráca v akejsi spleti zdôvodňovaní, tým viac vzbudzuje zdanie, že sa musí zároveň s oprávnenosťou toho, čoho legitimita sa má potvrdiť, legitimovať sama etika - a to v prípade jej stroskotania môže mať fatálny účinok: prúd argumentácie sa môže jednoducho obrátiť proti nej samej. Ak sa to, čoho legitimita sa má potvrdiť, už nedá legitimizovať, pretože sa dostáva do skutočne či zdanlivo nerozriešiteľného rozporu legitimizačných konceptov, potom je aj etika ako prvý legitimizačný stupeň zatiahnutá do tejto krízy legitimizácie. V skutočnosti neexistuje ani nijaká úniková cesta do akejsi "deskriptívnej etiky" - táto cesta totiž vyúsťuje do rekonštrukcie normatívnej etiky. V tomto zmysle sa tu hovorí iba o normatívnej etike.

Pred touto ťažkosťou stojíme bezpochyby zoči-voči mnohorakým problémom univerzalizovateľnosti etických noriem. Nuž a keďže k tomuto problému treba pristupovať s nebyvalou vážnosťou, akiste nepotrebuje nijaké zdôvodnenie - upustíme teda od neho zo strachu pred labyrintom, kde by nás čakala sifyzovská práca a definitívne podstúpme "rozlúčku s principiálnym", a to i s rizikom, že zablúdime najskôr práve v svojvôli spredmetnenia, ktorá by mohla prebudiť omnoho horších démonov, než to doteraz dokázala "emigrácia z principiálneho" so svojou "nadmernosťou povinnosti" a "znehodnotením bytia".⁴

2. "Zmena paradigmy" v etike?⁵ Ak si bližšie všimneme súčasné požiadavky kladené na etiku, môžeme v nadväznosti na Thomasa S. Kuhna aj v etike hovoriť o istej "zmene paradigmy".⁶ Použitie tohto bezpochyby viacznačného a aj zaťaženejšieho slova je motivované zámerom, aby sa represívne opäť nepotláčalo práve to nové, dosiaľ nevysvetlené a neporozumené tým, že ho začleníme do už známeho. Neustále sa vznáša námietka, že nemožno prenášať pojem vyhradený pôvodne pre prírodné vedy do oblasti duchovných vied a už v nijakom prípade nie do filozofie ako takej. Táto námietka je bezpredmetná prinajmenšom z dvoch dôvodov:

1. Celkom bežne sa namiesto o paradigme zvykne hovoriť aj o "modeli", "základnom modeli" a podobne. Ktorý predstaviteľ akej vedy môže tvrdiť, že pracuje bez "základného modelu" či "modelov", a to bez toho, aby tento model či modely aj v každej argumentácii artikuloval? Práve filozofia žije do veľkej miery z toho, že prichádza akoby na tajné chodníčky svojím vlastným nevypovedaným a nevedomým predpokladom, že navodzuje o nich úvahy, a tým ich vystavuje čerstvému závanu argumentov. Takto sa filozofia - práve "od začiatku" - diferencuje od mýtu, od náboženstiev, ako aj od akejkoľvek ideológie.

⁴K takýmto novovytvoreným slovám pozri krátke a dokonca aj pre nefilozofov pútavé články: Marquard, Abschied vom Prinzipiellen. In: Philosophische Studien. Stuttgart 1981.

⁵Záveru druhej a tretej časti sú skráteným znením obsiahlejšieho príspevku, ktorý vychádza vo *Vedeckých listoch krajinkej akadémie Dolného Rakúska* (Wissenschaftliche Blätter der Landesakademie für Niederösterreich).

⁶K tomuto pojmu pozri [3].

2. V diskusii o pojme paradigma sa veľmi skoro ukázalo, že výraz “paradigma” (čo v každom prípade znamená oveľa viac než akýsi “pojmový systém”) zaviedol už v 18. storočí göttingenský prírodný filozof Georg Christoph Lichtenberg⁷ a odvtedy sa tento pojem úspešne udomácnil vo filozofickej terminológii.⁸

O nejakom “modeli” alebo “paradigme” sa hovorí preto, aby sa zdôraznila predbežnosť náčrtu, ktorý skutočne stále platí za istých predpokladov a v určitých hraniciach, nevylučujúc pritom principiálne iné náčrty. “Skutočnosť” však zachytáva iba relatívne, v určitej perspektíve a variabilite. Pod paradigmou sa myslí celá konštelácia “predstav, hodnôt, postupov atď.,” ktoré sú spoločné členom daného spoločenstva” ([3], 240). Autorovi moderného pojmu paradigma tiež neušlo, že ho definoval v podstate kruhom: “Paradigma je to, čo spája členov vedeckého spoločenstva, a naopak - vedecké spoločenstvo tvoria vedci, ktorí majú spoločnú paradigmu.” ([3], 241). Na jednej strane teda paradigma vyjadruje základné prvky a súvislosti toho, ako si dobové (bádateľské, kultúrne) spoločenstvo predstavuje skutočnosť, no na druhej strane ide aj o vzťah a postoj človeka ako nositeľa tejto predstavy k tejto realite.

Zmena paradigmy nepredstavuje však bezproblémové vystriedanie jednej paradigmy druhou ani hladký zrod inej - medzi paradigmami pri všetkej rozlíšiteľnosti neexistujú nijaké exaktné zlomové línie, ale istý druh vzťahov, ktoré zámerne nie sú vymedzené, ale “sa vykryštalizujú”. To opäť v historickej perspektíve vytvára skôr dojem pomalého prechodu a oveľa častejšie dojem koexistencie pri ich súčasnej inkompatibilitate - paradox súdobej nesúdobovosti.

3. Ukazovatele zmeny paradigmy. Ako charakteristické znaky takéhoto obratu v etike možno pri zrieknutí sa nároku na úplnosť (ale s nárokom na zachytenie podstaty) uviesť nasledujúce problémy. Súčasná diskusia je nimi už silne poznačená, no nie vždy sa to aj berie do úvahy.

3.1. Problémy s “dobrom”. Každá etika v zmysle tradičného učenia mala niečo spoločné s dobrom, presnejšie s absolútnym dobrom. Najprv sa zvyklo označovať ako najvyššie blaho (summa bonum) - v gréckom svete to bola blaženosť (Glückseligkeit, grécky eudaimonia, latinsky beatitudo) v dosiahnutí posledného cieľa, stredovekom konkretizovaná do podoby “visio Dei” (nazeranie Boha vo večnosti). Aj v novoveku išlo - pri všetkom zrieknutí sa nadpozemského cieľa - ešte vždy o zabezpečenie posledného dobra, pre ktoré stojí za to žiť jednotlivcovi (Kant) ako aj spoločnosti (Marx): nech sa už dobro stalo vo svete a v dejinách dosiahnuteľným ako cieľ dejín alebo ako naplnenie in-

⁷Porovnaj k tomu okrem iného Toulmin, S.: *Menschliches Erkennen. Zv.1.: Kritik der kollektiven Vernunft.* Frankfurt 1978, s. 131 a n. - Výraz vstúpil najskôr do všeobecnej filozofickej diskusie v Anglicku, zrejme prostredníctvom Wittgensteinovho žiaka W. H. Watsona a priamo prostredníctvom samého Toulmina. Až začiatkom päťdesiatych rokov sa ukázalo, že sa ujal aj v USA.

⁸Porovnaj k tomu Rentsch, Th.: *Paradigma.* Heslo in: *Historisches Wörterbuch der Philosophie.* Zv.7. Darmstadt 1989, s.74-81.

dividuálneho zmyslu života - základný konsenzus, podľa ktorého existuje nejaké posledné dobro, zrejme platí nanajvýš potiaľ, pokiaľ sa o tom až do nášho storočia vedú ideologické a iné spory.

Dnes, to znamená v situácii pluralitných teórií (všade, kam sa pozrieme), bude základný konsenzus v otázke, čo je najvyššie blaho a dobro, o ktoré sa treba usilovať, vlastne dosiahnuteľný nanajvýš za cenu takých veľkých ústupkov, že tí, ktorí na ne pristúpia, sa vo výsledku sotva ešte opäť spoznajú.

Kde má teda etika svoje miesto, svoju oporu, od ktorej by sa dala odvíjať, keď dobro bolo úplne spochybnené a zdá sa, že v podstate zostalo miesto už iba pre akúsi "skepticko"-rezignačnú etiku [4]? Nech sa už o etike, o problematike zdôvodňovania a legitimizácie hovorí čokoľvek, zdá sa, že je to stále viac odtrhnuté od života a od skutočnosti. Skrátka, - zdá sa, že takáto skutočnosť sa celkom dobre zaobíde bez etiky, ba dokonca že jej potom stále mudruje.

3.2. Problémy so "subjektom". Tento stav sa za rovnakých predpokladov vzťahuje aj na doplnok "dobra" z predchádzajúcej časti, totiž na subjekt. Keď je v etike reč o nejakej zmene paradigmy, netýka sa to len spomínaného dobra, ale predovšetkým toho, kto sa pýta na dobro - t.j. človeka.⁹ Tento človek však nie je abstraktný, ale je filozoficky presne vymedzený ako subjekt.

3.3. Problémy so "zodpovednosťou". Ak možno tradičnú etiku charakterizovať ako účelovo zameranú na dobro, ako sústredenú na osobu (vôľa, etika cnosti), tak za posledných sto rokov sa toto prepojenie postupne stráca - u Nietzscheho a Freuda zo strany subjektu, u Marxa zo strany dobra. Optimalizačné stratégie nahrádzajú stratu hodnôt, utilitaristické "materiálne zvažovanie" sa často ukazuje ako zjemnená forma holého výpočtu nákladov a ziskov, uplatnenie teórie rozhodovania kontaminované prvkami teórie hry sa ukazuje ako "etika hromadenia záujmov" ([5], 306-343). Etika orientovaná na svedomie, zodpovednosť, zvažovanie následkov atď. sa zdá byť nepotrebná.

Predovšetkým na základe tejto načrtnutej diagnózy sa stále častejšie hovorí o istej "spoločnosti rozhodovania" - myslí sa tým skutočnosť, že procesy rozhodovania sa čoraz viac stávajú konštituujúcim elementom spoločnosti, čo súvisí predovšetkým s istou "rozsiahlou demokratizáciou všetkých spoločenských sfér". Ide tiež o to, že dnes vieme, že veľa toho, čo by bolo pre rozhodovanie potrebné, nevieme a dokonca ani nemôžeme vedieť, no napriek tomu konáme. S tým sú spojené dva závažné problémy, ktoré vytvárajú tento charakteristický znak zmeny paradigmy v etike:

1. Riziko a zodpovednosť voči možným dôsledkom, ktoré sa dajú predvídať, no často iba s neurčitosťou, a ktoré nadobúdajú obrovské rozmery. Rozhoduje sa medzi lepším a dobrým, správnym a nesprávnym, možným a nemožným atď. Často sa však hodnota

⁹ Tu treba na prvom mieste spomenúť predovšetkým Immanaela Kanta, ktorý sa pokúšal svojimi prácami (pozri pozn.2) ako nikto iný práve v morálke a predovšetkým v nej teoreticky zdôvodniť "autonómiu" subjektu.

vytvára až týmto faktickým konaním v rozhodovaní, ale prinajmenšom najneskôr tým sa stáva eticky posúdiateľnou.

2. Zodpovednosť v prípade “spoločnosti rozhodovania” presahuje našu slobodu. Inak a transparentnejšie povedané, nesmieme všetko, čo môžeme. Ako sa tu možno ešte rozhodovať? Predtým platilo pravidlo, že na to, aby sme mohli konať, teda rozhodovať, musíme poznať všetky následky konania. Odhladiť od toho, že aj predtým to bola iba ilúzia, dnes je to úplne nemožné - a predsa sa musíme rozhodovať ([6], 151 a n.).

Proti každému pokusu o to, ako sa rozlúčiť s etikou, treba sa pridržať zásady, že každé rozhodnutie predpokladá etiku - slobodu, určitú antropológiu, vôľu a rozum, rozsiahly pojem zodpovednosti [7], zvažovanie následkov atď.

Z tohto aspektu je etika zrazu opäť žiadaná. A je zrejme, že nijaká etická diskusia sa nezaobíde bez jasných antropologických základov. Úlohou filozofie, po ktorej sa volá v diskusii o etických základoch, je teda potom tieto predpoklady sformulovať a presadzovať ich.

3.4. Problémy so “zlom”. Napokon sa treba v diskusii o zmene paradigmy v etike zmieniť ako o charakteristickom znaku prinajmenej tiež o tom, že zlo dnes sotva ešte zohráva nejakú úlohu. Dlhو sa zlo pripisovalo diabľovi a zatracovalo sa - kto dnes ešte na to verí? Je však preto už odstránené? Nanajvýš iba ak v istom “moralizujúcom” zmysle, najčastejšie na posilnenie “zlého” svedomia tých, ktorí sa cítili byť podriadení takému prikázaniu - so všetkými následkami, ktoré odhalila psychoanalytická kritika kultúry.

Pravdaže, s vaničkou by sa nemalo vylievať aj dieťa - neposkytoval by dogmaticky podstatne voľnejšie determinovaný rámec možnosť hovoriť O TOM, o zle, po novom, pod iným menom? Nepodnecuje nás konkrétna voľba “dobro, alebo lepšie”, “správne, alebo nesprávne”, voľba z dvoch možností, ktoré sa predbežne ukazujú ako rovnocenné, dokonca samotná diskusia o “aktoch s dvojakým pôsobením” (s jedným úmyselným dobrým a s jedným neúmyselným zlým) na zvažovanie z etickej perspektívy, pričom by sa pravdepodobne ťažko dalo zaobísť bez tradičného slovníka, do ktorého patria aj pojmy dobrý, zlý, skazený (gut, schlecht, böse)?

Tam, kde sa v každodennom živote už nevyjavuje to konkrétne, hodné žitia, je etické vedomie značne zasiahnuté - a skúšané. Musí sa pýtať na dobro udržiavajúce pri živote a hľadať cesty ľudského odmietania vplyvov deštruujúcich človeka a životné prostredie. To, čo je však hodné žitia a ochrany, to už nie je to, čo to bolo v minulosti. Tým sa tiež mení požiadavka na eticky zaväzujúce - musí sa vymedziť po novom. Aj zlo (toto pohoršujúce slovo) mení svoju tvár.¹⁰

Aj preto je dnes čoraz viac jasnejšie, čo si vyžaduje “jednoduchá mravnosť” (Sit-tlichkeit). Etika nie je iba vecou svedomia jednotlivca, ale žiteľná nie je ani bez jednotlivca a bez jeho prispenia.

¹⁰ Samozrejme, v tomto rozprávaní o zle treba zohľadniť, že toto rozprávanie vychádza z určitého základu, že má totiž nábožensko-teologický pôvod. Napriek tomu by sa nemal v očiach filozofie “nelegitímny” pôvod uznávať ako dôvod pre námietky, pre požiadavku, aby viac už vôbec nevypovedal o zle a aby ho mlčaním vyhlasoval de facto za “mŕtve” (=necistujúce). Pozri okrem iného [8].

3.5. Problémy s "poznáním". Prinajmenšom retrospektívne sa zdá, že v skorších dobách nejakým spôsobom bolo "dané" to, čo vytváralo etiku svojej doby - mýtus, filozofia, náboženstvá, meštianske osvietenstvo, ideológie mali na to oprávnenie. Človek sa určitý čas cítil byť istý v zdôvodneniach, ktoré doba poskytovala platnej morálke. Neskôr boli tieto zdôvodnenia pomaly prekonané, ale až potom, keď sa ukázalo to nové - "zmena paradigmy" nie je v etike vlastne nič nového. Tento charakteristický znak zmeny v každom prípade svedčí o tom, že dnes sa sotva asi môžeme vrátiť k takým "zmysluplným činiteľom" - je ich totiž priveľa, navzájom súperia o kompetenciu, a šťastí znovu upadajú do fundamentalizmov, o ktorých sa už dlhšie verilo, že sú prekonané. Keď teda v tejto časti je reč o poznaní, zdá sa, že treba predovšetkým jedno - akúsi agnostiku alebo agnostický postoj - ak má etika zvládnuť svoju úlohu.

4. Záverečné poznámky. Etický diskurz súčasnosti odzrkadľuje základný záujem o možnosti orientácie, aké si vyžaduje prax individua vo svete - vôľu ku konaniu možno vymedziť rôzne, podľa toho sa určuje morálne a etické vedomie.

Váha morálnych súdov a ich zdôvodnení spočíva práve v tom, že jej správnosť nie je vždy preukázateľná z východiskového stavu, ale konajúci ľudia ju musia osobne a zodpovedne potvrdzovať. Potiaľ je každá etika čímsi ako "stratégiou agitácie" pre to, čo robí život (nielen život človeka) hodným žitia. Neexistuje nijaká hodnotová sloboda vedy, iba odporúčanie dôstojného života.

LITERATÚRA

- [1] HEGEL, G. W. F.: Grundlinien der Philosophie des Rechts. In: Werke in 20 Bänden (vyd. K. M. Michel -a E. Moldenhauerová). Frankfurt 1970, zv.7.
- [2] BRIESKORN, N.: Rechtsphilosophie (=Grundkurs Philosophie, zv.14). Stuttgart 1990.
- [3] KUHN, T. S.: Štruktúra vedeckých revolúcií. Bratislava 1982.
- [4] WEISCHEDEL, W.: Skeptische Ethik. Frankfurt 1976.
- [5] TRAPP, R.: Interessenaggregationsethik. In: Pieper, A. (vyd.): Geschichte der neueren Ethik 2. Thübingen-Bazilej 1992.
- [6] KOSŁOWSKI, P.: Prinzipien der Ethischen Ökonomie. Thübingen 1988.
- [7] JONAS, H.: Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation. Frankfurt 1979.
- [8] HALTER, H. (vyd.): Wie böse ist das Böse? Zürich 1988.

Z nemeckého originálu preložil *Peter Zigman*.